

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Transformation of the Positions of Caliph and Sultan According to Imam Fakhr al-Razi

Mohammad Reza Roozbahani¹

1. Assistant Professor, Department of History, Farhangian University, Tehran Province. Email: rozbahany12@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Received: 22 Jan 2024 Revised: 12 April 2024 Accepted: 19 June 2024 Published online: 30 June 2024</p> <p>Keywords: - Caliph - Sultan - Imam Fakhr al-Razi - Khwarezmshah - Jami' al-Ulum</p>	<p>The titles of Caliph and Sultan have had different applications in the Islamic world over the centuries. In the views of Muslim thinkers, including Imam Fakhr al-Din al-Razi, at times one title has gained prominence in the realms of religion and politics, while at other times the other title has taken precedence. In some cases, they have even been used interchangeably. This article, conducted with a descriptive-analytical approach and a documentary method, first briefly describes the evolution and transformation of the positions of Caliph and Sultan in the Islamic world, until the revival of the Caliphate becomes a desire, at least in the lands of the Eastern Caliphate. Following this, the role and impact of Imam Fakhr al-Razi's (543-606 AH) views are elaborated upon, as he is considered by the author to be one of the most serious theorists of Islamic kingship and monarchy before the fall of the Baghdad Caliphate, supported by credible documents and sources. In this article, it is demonstrated that Muslim thinkers generally, according to their times and circumstances, have mixed or swapped the positions of Caliph and Sultan based on expediency aimed at preserving the Islamic community from chaos and legitimizing their own patrons, always viewing the Sultan as subordinate to the Caliph. However, Imam Fakhr al-Razi, influenced by Greek philosophers and his unique interpretations of Islamic jurisprudential and theological principles, regarded the positions of Caliph and Sultan as equal and viewed them in parallel. He seriously paved the way for kingship and monarchy without the presence of a Caliph for later thinkers.</p>

Cite this article: Roozbahani, Mohammad Reza. (2024). **The Transformation of the Positions of Caliph and Sultan According to Imam Fakhr al-Razi.** Iranian Civilization Research 6(1) 106-125.

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

© The Author(s)

DOI: 10.22103/JIC.2024.23391.1323

English Extended Abstract

---

1. Introduction

During the Islamic era, the titles of Caliph and Sultan have been frequently used; however, there has not been a consistent approach in defining their roles throughout history. The institution of the Caliphate, which emerged after the passing of the Prophet Muhammad (PBUH) in 11 AH, was the dominant form of governance in the Islamic world and continued until 656 AH (the fall of Baghdad during the Mongol invasion). On the other hand, the institution of monarchy in Islamic Iran and the broader Islamic world, despite some similarities, possesses unique characteristics that distinguish it from pre-Islamic forms. These differences and characteristics are clearly observable in the works and writings of jurists and other thinkers.

From the perspective of Muslim thinkers, these two titles have had different applications over the centuries; at times one has gained prominence over the other in religious and political arenas, and in some instances, they have been used interchangeably. Generally, these thinkers have, according to the circumstances of their time and without regard to their original contexts, conflated or interchanged the roles of Caliph and Sultan based on a pragmatic approach aimed at preserving the Islamic community from chaos and legitimizing their own authority. Meanwhile, Imam Fakhr al-Din al-Razi, influenced by Greek philosophers and his unique interpretations of Islamic jurisprudential and theological foundations, addressed the roles of Caliph and Sultan within the governance system of the Islamic world. This paper aims to elucidate this issue as perceived by earlier scholars while seeking to answer the central question: What is Imam Fakhr al-Din al-Razi's theory regarding this matter?

2. Research Methodology

This article is written with a descriptive-analytical approach using documentary methods. It briefly describes the roles of Caliph and Sultan according to the views of thinkers in the Islamic world while elaborating on Imam Fakhr al-Din al-Razi's specific theory on this matter. The significance of this research lies in understanding this theory and its necessity concerning Muslims' attention to forming and maintaining an Islamic state over time.

Regarding the roles of Caliph and Sultan, which is the main issue of this research, numerous discussions can be found in the works of earlier scholars, including Al-Mawardi in "Al-Ahkam al-Sultaniyyah," Al-Ghazali in "Nasihat al-Muluk" and "Al-Mustazhari," Fakhr al-Din al-Razi in "Al-Jami' al-Ulum," Khawaja Nizam al-Mulk in "Sirat al-Muluk," Roozbahan Khunji in "Suluk al-Muluk," and others. Among later scholars, Bartold has seriously addressed the topic of Caliph and Sultan. Additionally, scholars such as Anthony Black, Alan Lemton, Hamid Enayat, Davood Fairhi, Seyyed Javad Tabatabai, Kamal Poladi, and others have also touched upon this issue in their various works, some of which are listed in the references. Notably, articles by Najarzadegan on "Revisiting Fakhr al-Din al-Razi's Views on the Legitimacy of Obedience to Authority," Grieve on "Untold Aspects of Fakhr al-Din al-Razi's Life and His Supporters," Rahmat Abadi on "Critique and Examination of Fakhr al-Din al-Razi's Views and Doubts Regarding Imamate and Immediate Caliphate in 'Al-Tafsir al-Kabir'," Yazdi on "Responses to Fakhr al-Din al-Razi's Doubts on Imamate," among others, provide valuable insights that have been critically utilized.

English Extended Abstract

---

3. Discussion

Imam Fakhr al-Din al-Razi emerged during the height of Sultan Tekesh's power and Sultan Muhammad Khwarezmshah's efforts to restore the authority of the Caliphate. In his works and correspondence regarding political matters, he presented views that, although not extensive, are highly thought-provoking. Contrary to some researchers who accuse him of merely repeating others' opinions and confusing the titles of Caliph and Sultan (Tabatabai, 1987: 694-681), I argue that Fakhr al-Din's perspective is novel and very insightful.

Imam Fakhr, considering his education, the circumstances of his time, and the regions he traveled to (the territories of the Ghurids and Khwarezmshah) (Gryffel, 2021: 71), engaged in contemplation of political matters. Apart from his philosophical and theological writings, in certain sections of his famous work, the encyclopedia "Jami' al-Ulum," which he wrote around the years 574-575 AH for the Khwarezmshah Takesh (reign 568-596 AH), he specifically addressed history, politics, and the etiquette of kingship.

Unlike Al-Ghazali, who establishes a hierarchical relationship between Caliph and Sultan by viewing the Caliph as a legitimizing figure for the Sultan, Fakhr al-Din considers both as parallel entities: "...the order of the world cannot exist without a king. From this statement, it is clear that the king is God's representative" (Fakhr al-Din al-Razi, 2003: 465). This indicates that the legitimacy of the Khwarezmian Sultan is derived directly from God, similar to that of the Abbasid Caliph. In fact, while he respects the position of Sultan to maintain unity within the Islamic community, he also affirms the role of Caliph.

Ultimately, it can be said that realities and conditions including the weakening of the Caliphate and the increasing power of sultans especially from the era of Azod al-Dawlah when the relationship between Caliph-emir transformed into a parallel relationship between Caliph-king, even elevating kings above Caliphs (Khezri, 2000: 163), compelled Muslim thinkers to recognize the Sultan's authority alongside that of the Caliph. However, Imam Fakhr al-Din al-Razi's theories, articulated between 574 and 575 AH when he wrote "Al-Jami' al-Ulum" for Sultan Tekesh and referred to him as an absolute ruler, as well as his letter to Sultan Muhammad Khwarezmshah a few years before his death in 606 AH, where he also deemed him an absolute ruler, contain significant insights. We should note that it has not been explicitly stated that the Caliph and Sultan are each, without intermediary, the representatives of the Prophet and the vicegerents of God, and that the absence of one of them does not create an issue for preserving the Islamic community. Imam Fakhr al-Razi was not bound by the theories of his predecessors regarding the legitimacy of the Caliphate, the conditions for election, and the characteristics of a Caliph. He is a theorist of Islamic kingship and monarchy, serving as a substitute for the declining Abbasid Caliphate. This is the theorization of the horizontal relationship between the Caliph and Sultan, which is precisely observable in the disputes between Al-Nasir li-Din Allah on one side and Sultan Tekesh and Sultan Muhammad Khwarezmshah, as the patrons of Imam Fakhr al-Razi, on the other.

4. Conclusion

In response to the question of what caused and how the transformation of the two titles of Caliph and Sultan occurred over time, this hypothesis has been proven: Muslim thinkers, according to the circumstances of their time, have utilized the titles of Caliph and Sultan based on expediency without regard to their original contexts primarily for the purpose of preserving the Islamic

English Extended Abstract

---

community from chaos and legitimizing their own patrons. However, they never theoretically regarded the position of Caliph as equivalent to that of Sultan. Yet, Imam Fakhr al-Razi, influenced by Greek philosophers and his unique interpretations of Islamic jurisprudential and theological principles, used the titles Caliph and Sultan interchangeably. By stating that both the Caliph and Sultan are each directly the representatives of the Prophet and vicegerents of God and are equal to one another, he deemed them equally legitimate. In this way, he seriously paved the way for kingship and monarchy without the presence of a Caliph.

تحول جایگاه خلیفه و سلطان بر اساس دیدگاه امام فخر رازی

دکتر محمد رضا روزبهانی^۱

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه فرهنگیان استان تهران. پست الکترونیکی: rozbahany12@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: <i>مقاله پژوهشی</i></p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p><i>خلیفه</i></p> <p><i>سلطان</i></p> <p><i>امام فخر رازی</i></p> <p><i>خوارزمشاه</i></p> <p><i>جامع العلوم</i></p>	<p>دو عنوان خلیفه و سلطان در جهان اسلام در طی قرون متمادی کاربرد های متفاوتی داشته اند و در نگاه متفکران مسلمان، از جمله امام فخرالدین رازی، گاهی این و دگر بار آن یکی، در عرصه دین و سیاست، جایگاه ویژه ای یافته است و در بعضی موارد هم به یک معنی بکار گرفته شده اند. در این مقاله که با رویکردی توصیفی-تحلیلی و روش اسنادی انجام شده است، ابتدا بطور مختصر روند تحول و تبدل جایگاه خلیفه و سلطان در جهان اسلام، تا جایی که احیای منصب خلافت، لااقل در سرزمینهای خلافت شرقی، به یک آرزو تبدیل می شود، توصیف شده و بعد از آن نقش و تاثیر آراء امام فخر رازی (۵۴۳-۶۰۶ ه.ق)، که به عقیده نگارنده یکی از جدی ترین نظریه پردازان پادشاهی و سلطنت اسلامی قبل از سقوط خلافت بغداد است؛ به مدد اسناد و منابع معتبر تشریح می شود. در مقاله حاضر این فرضیه به اثبات می رسد که متفکران مسلمان عموماً، به تناسب زمان و اقتضات آن و بدون توجه به خواستگاه اولیه، جایگاه خلیفه و سلطان را بر اساس مصلحتی، که مبتنی بر حفظ جامعه اسلامی از هرج و مرج و مشروعیت بخشیدن به مخدومان خویش بود، خلط و یا جا به جا کرده اند و البته همیشه سلطان را در طول خلیفه دیده اند؛ اما امام فخر رازی، با تاثیر پذیری از فلاسفه یونان و استنباط خاص خود از مبانی فقهی و کلامی اسلامی، در نظریه خود جایگاه خلیفه و سلطان را یکسان و آنها را در عرض هم دیده و به طور جدی راه را برای سلطنت و پادشاهی بدون وجود خلیفه برای متفکران بعد از خودش هموار کرده است.</p>

استاد: روزبهانی، محمد رضا (۱۴۰۳). تحول جایگاه خلیفه و سلطان بر اساس دیدگاه امام فخر رازی، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۱)، ۱۰۶-۱۲۵.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسنده.

DOI: 10.22103/JIC.2024.23391.1323

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله تحقیق

در دوران اسلامی از دو عنوان خلیفه و سلطان به کرات استفاده شده است؛ ولی در به کار بردن و مشخص کردن جایگاه آنها در طول تاریخ وحدت رویه ای وجود نداشته است. **نهاد خلافت**، که بعد از رحلت رسول اکرم (ص) در سال ۱۱ ه.ق شکل گرفت، در اصطلاح نظام حکومت غالب بر جهان اسلام بود و تا سال ۶۵۶ ه.ق (سقوط بغداد در تهاجم مغول) ادامه پیدا کرد^۱؛ از طرف دیگر **نهاد سلطنت**، در ایران اسلامی و جهان اسلام، با وجود بعضی مشابهت ها، ویژگی هایی دارد که آن را از آنچه در قبل از اسلام وجود داشت تا حدی متفاوت می کند. این تفاوت ها و ویژگی ها، در آثار و نوشته های فقها و دیگر متفکران کاملاً قابل مشاهده است.

دو عنوان خلیفه و سلطان در جهان اسلام در طی قرون متمادی کاربرد های متفاوتی داشته اند و در نگاه متفکران مسلمان، گاهی این و دگر بار آن یکی، در عرصه دین و سیاست، جایگاه ویژه ای یافته است و در بعضی موارد هم به یک معنی بکار گرفته شده اند. این متفکران عموماً، به تناسب زمان و اقتضائات آن و بدون توجه به خواستگاه اولیه، جایگاه خلیفه و سلطان را بر اساس مصلحتی، که مبتنی بر حفظ جامعه اسلامی از هرج و مرج و مشروعیت بخشیدن به مخدومان خویش بود، خلط و یا جا به جا کرده اند. در این میان امام فخر رازی، با تاثیر پذیری از فلاسفه یونان و استنباط ویژه اش از مبانی فقهی و کلامی اسلامی، به مسئله جایگاه خلیفه و سلطان در نظام حکمرانی جهان اسلام پرداخته است. مقاله حاضر، ضمن تشریح این مسئله در نظر متقدمین، در صدد پاسخ به این سؤال اصلی است که نظریه امام فخر رازی در این مورد چیست؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

در باره جایگاه خلیفه و سلطان، در آثار متقدمین از جمله ماوردی در الاحکام السلطانیه، غزالی در نصیحت الملوک و المستظهری، خواجه نظام الملک در سیر الملوک، فخر رازی در جامع العلوم، روزبهان خنجی در سلوک الملوک و بعضی دیگر، سخنان فراوانی گفته شده؛ از متاخرین بارتلد در خلیفه و سلطان بطور جدی به آن پرداخته است. آنتونی بلک، آن لمتون، حمید عنایت، داود فیرحی و سید جواد طباطبایی، کمال پولادی و... در آثار متعددشان، که بعضی در فهرست منابع آمده، نیز این مسئله را از نظر دور نداشته اند. البته مقالات: نجارزادگان در "بازخوانی دیدگاه فخر رازی در باره مشروعیت اطاعت از اولی الامر"، گریفل^۲ در "ناگفته هایی درباره زندگی فخر رازی و حامیان وی"، رحمت آبادی در "نقد و بررسی آراء و شبهات فخر رازی در موضوع امامت و خلافت بلافضل در تفسیر کبیر"، یزدی در "پاسخ به شبهات فخر رازی در مساله امامت" و... مطالب مفیدی دارند و همچنین در باره فخر رازی پایان نامه های زیادی نوشته شده است، از جمله: "امام علی (ع) در تفسیر فخر رازی" زهرا موسوی در مدرسه علمیه اسلام شناسی، "مبانی عقلی امامت از دیدگاه فخر رازی و علامه طباطبایی" مهدی محرمی فیروزجایی در دانشگاه باقرالعلوم، "بررسی و نقد رویکرد فخر رازی در تفسیر آیات مربوط به اهل بیت (ع)، محمد یوسف جوهری دهاقانی در دانشگاه باقرالعلوم، "بهره وری فخر رازی از روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر مفاتیح

الغیب" شهین معرف زاده در جامعه الزهرا علیهاالسلام و... که بیشتر این پایان نامه ها به میاحث کلامی و یا فلسفی پرداخته اند و در باره مسئله پژوهش حاضر اطلاعات اندکی در اختیار قرار می دهند. بنابراین، خصوصاً در مورد اندیشه سیاسی امام فخر رازی، آثار، مکاتبات و سوانح احوال وی و فهم اوضاع زمانه بهترین منابع هستند.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

در جهان اسلام از دیرباز حکومت ها به دو شکل خلافت و سلطنت ظاهر شده اند و با اینکه در حال حاضر دولتهای متنوع مسلمان در عصر دولت- ملت ها به شکل حکومتهای مشروطه و جمهوری استقرار یافته اند، متفکران مسلمان هنوز از جنبه نظریه های سیاسی گذشته رها نشده اند و همچنان در سودای باز تولید آنها هستند. بنابر این فهم کمی ها و کاستی ها و تلاشهای متفکران مسلمان در این زمینه بسیار ضروری است، بنابر این، این مورد و همچنین اهمیت مطالعه تاریخ اندیشه سیاسی مسلمانان، می توانند ضرورت و اهمیت این نوع بررسی ها را به رخ بکشند. در این مقاله، که با رویکرد توصیفی - تحلیلی و روش اسنادی به رشته تحریر درآمده، ضمن توصیف مختصر جایگاه خلیفه و سلطان در آراء اندیشمندان جهان اسلام، نظریه ویژه امام فخر رازی در این مورد تشریح شده است. به طور خلاصه می توان گفت که اهمیت این پژوهش در درک نظریه امام فخر رازی و ضرورت آن مربوط به توجه مسلمانان به تشکیل و حفظ دولت اسلامی در طول زمان است.

۲- بررسی روند تحول جایگاه خلیفه و سلطان

واژه سلطان هم در قرآن و هم در نخستین سده های اسلامی به طور کلی تنها برای نشان دادن مفهوم مطلق فرمانروایی به کار رفته است و هنوز نیز به همین مفهوم باقی است اما پا به پای آن، واژه سلطان در مقابل امام، یعنی مقام مذهبی، برای نشان دادن نماینده یگانه حکومت دنیوی به کار رفته است. واژه سلطان در این معنی برای نخستین بار در اثر طبری در شرح رخدادهای سال ۲۶۲ ه.ق آمده؛ در آنجا درباره آمدن «سلطان» برای جنگ با یعقوب لیث (برادر و سلف عمرو) سخن رفته است و ضمناً در اینجا موفق برادر خلیفه المعتمد (و نه خود خلیفه معتمد) که فرمانروای واقعی دولت بود، سلطان نامیده شده است (طبری، ۱۳۹۲: ۱۵/۶۴۴۸، ۶۴۴۷، ۶۴۴۲). احتمالاً این اولین کاربرد رسمی عنوان سلطان در کنار عنوان خلیفه در جهان یکپارچه مسلمانان بود و آغاز تحول و تبدل جایگاه هریک از آنها.

شاید رساترین و مختصرترین بیان در مورد چگونگی پیدایش خلافت و سلطنت و تحول مناسبات آنها با یکدیگر در جهان اسلام، از آن ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ه.ق) باشد، آنجا که می گوید: «خلافت نخست بدون پادشاهی پدید آمد، و مقاصد آنها یکدیگر مشتبه میشد و با هم در می آمیخت. سپس هنگامیکه عصبیت^{□□□} پادشاهی از عصبیت خلافت تفکیک شد به سلطنت مطلقه تبدیل گردید» (ابن خلدون، ۱۳۷۹: ۴۰۰) این سخن ابن خلدون حدود ۲۰۰ سال بعد از مرگ امام فخر رازی بیان شده است. برای فهم این تحول و تبدل ابتدا به طور مختصر نظریات فقهای اهل تسنن، بعنوان نظریه پردازان خلفای حاکم بر جهان اسلام، و بعد از آن نظریات فلاسفه و سیاست نامه

نویسان، بعنوان متفکران موثر بر جامعه اسلامی، بیان می شود و سپس برای پاسخ به مسئله اصلی پژوهش نظریه امام فخر رازی به شکل کامل تشریح خواهد شد.

۱-۲- فقهای اهل تسنن

در اصطلاح سیاسی، به خصوص از نظر فقها، «سلطان» به کسی اطلاق می شد که «بر مسلمانان مستولی باشد به حکم شوکت و قوت لشکر» (خنجی، ۱۳۶۲: ۸۲)؛ بنابراین بدون در نظر گرفتن سلسله مراتب سیاسی و شرعی، بر مطلق دارندگان قدرت اشاره داشت. لقب سلطان اصلاً از آن **خلفای اسلامی** بود، ولی به تدریج که آنان شوکت و قدرت خود را از دست دادند و از شکوهشان جز نامی بر جای نماند، عنوان «سلطان» نیز به «امیران استیلاء» که رفته رفته صاحبان واقعی قدرت می شدند، منتقل شد و سلسله های مستقل چون سامانیان، صفاریان و آل بویه را سلسله های سلاطین اسلامی نامیدند (عنایت، ۱۳۷۷: ۱۵۳؛ فیرحی، ۱۳۸۷: ۱۹۹). در واقع پیدایش و استقرار **نهاد سلطنت** در دوره اسلامی از همین جا آغاز می شود. عنوان و مصداق «سلطان» البته به یک حال نماند و در سطح امیران استیلاء توقف نکرد، بلکه با زوال خلافت و بر آمدن سلسله های بزرگی مانند سلجوقیان و خوارزمشاهیان لقب سلطان به ایشان تعلق گرفت. (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۱۸۴-۱۷۷)

به بیان دیگر «سلطان» در کتب احکام و ادبیات سیاسی اسلام، تحولات فراوانی داشته است، این مفهوم با کاهش عصیبت دینی صدراسلام، بر مطلق دارندگان قدرت و قوای نظامی اطلاق می شد که خلیفه مصداق بارز آن تا پایان دوره اول عباسی^{□□} (طقوش، ۱۳۹۴: ۲۷) بود. **خلیفه** جامع مشروعیت و قدرت نظامی بود و مشروعیت خود را مدیون تبار قریشی (به همراه دیگر شرایط) (الموردی، ۱۴۰۶: ۶) بود و به همین اعتبار قدرت نظامی و اجرایی کسب می کرد. اهل سنت چنین حکومتی را امامت اختیاری و مشروع می دانستند که به سه طریق، **بیعت اهل حل و عقد، شورا و استخلاف** از جانب حاکم سابق انجام می شد (همان: ۶)، و در مقابل، نوع دیگر از حکومت را که از درون «امارت استیلاء» بر آمده بود، «امامت قهری» یا «سلطنت» نامیدند و دارنده چنین مقامی را به ویژه «سلطان» گفتند زیرا که حضورش استیلابی بود و سلطه اش بر زور و تغلب استوار بود (خنجی، ۱۳۶۲: ۷۸) این نوع حکومت، در قرن پنجم توسط ماوردی در ظاهری کاملاً شرعی، توجیه شد.

ماوردی (۳۶۴-۴۵۰ ه.ق) واقع گرایانه نسبت به مشروعیت قدرت هایی که با توان و تدبیر خویش بخشی یا تمام قلمرو خلافت را به چنگ آورده بودند، فتوی می دهد تا تغلب بی امان جاری در روزگاران منشاء هرج و مرج و آشوب و درگیری بیشتر نشود. وی متغلبان را مشمول نوعی از سرپرستی می داند (خاتمی، ۱۳۷۸: ۳۱۸).

ابن جماعه (۶۳۹-۷۳۳ ه.ق) با تکیه بر این دگرگونی در دولت اسلامی می نویسد: «... و اطاعت از چنین سلطانی بلحاظ حفظ یکپارچگی و اجتماع کلمه مسلمانان واجب است و هر گاه امامت به وسیله شوکت و غلبه برای کسی منعقد شود و سپس سلطان دیگری به قهر و نیروی نظامی قیام نماید و او را سرکوب کند، اولی عزل شده و دومی امام می شود. و علت این امر نیز، همان مصلحت پیش گفته مسلمانان و جمع کلمه آنان است و به همین جهت عبدالله بن عمر در ایام حره گفت «**نحن مع من غلب**» (ابن جماعه، ۱۹۹۴: ۳۸۷). ابن جماعه این سخن را زمانی

میگوید که دیگر از **خلیفه** جز نام، آنهم در مصر، چیزی باقی نمانده؛ بنابراین تنها دغدغه او حمایت از حاکمی است که بتواند ضمن ایجاد امنیت، قوانین شرع مقدس را محترم شمرده اجرای آن را تضمین کند.

روزبهان خنجی (۸۵۰-۹۲۷ ه.ق) همین مضمون را در مشروعیت سلطان و سلطنت در سلوک الملوک بیان

میکند: «طریق چهارم از اسباب انعقاد پادشاهی و امامت، استیلا و شوکت است. علما گفته اند که چون امام وفات کند و شخصی متصدی امامت گردد بی بیعتی و بی آنکه کسی او را خلیفه ساخته، و مردمان را قهر کند به شوکت و لشکر، امامت او منعقد میگردد بی بیعتی، خواه قریشی باشد و خواه فاسق و جاهل، و اگر چه آن مستولی، به این فعل عاصی گردد. و چون به واسطه سطوت و استیلا جای امام را گرفته، او را سلطان گویند، و امام و خلیفه بر او اطلاق توان کرد. والله اعلم.» (خنجی، ۱۳۶۲: ۸۲).

لازم به ذکر است که اندیشمندان مسلمان، با توجه به شرایط پیش آمده، هرگز از کوشش برای حل این مسئله باز نایستادند و «بدیل هایی» چون سلطنت ایرانشهری، الگوی افلاطونی (فیلسوف - شاه) و به ویژه امامت شیعه را جست و جو نمودند، اما هیچ کدام از آنها نتوانست جایگزین سلطنت واقعاً موجود، که مدت ها در جامعه ریشه دوانده بود، باشد؛ بر عکس، **سلطنت اسلامی** الگوهای بدیل را نیز در توجیه حضور خود استخدام نمود (فیرحی، ۱۳۸۷: ۲۰۴-۲۰۲). در حقیقت از آنجا که جامعه از شیخ هولناک هرج و مرج، احساس ناامنی می کرد، با فقدان هر گونه بدیل مؤثری، تنها راه حل موجود در چشم انداز خود را، منحصر در حضور سلطان می دید.

۲-۲- فلاسفه و سیاستنامه نویسان

جدا از فقهای اهل تسنن که برای سلطان مشروعیت قائل شدند، فلاسفه مسلمان و همچنین سیاستنامه نویسان هم در توجیه و تبیین قدرت و ویژگی ها و وظایف سلطان قلم فرسایی کردند و با امانت گرفتن بسیاری از مفاهیم اندیشه سیاسی ایرانشهری، فلاسفه یونان و تلیقی آن با بعضی از تفکرات اسلامی سعی کردند به سلطنت و سلطان مشروعیت ببخشند، این تلاش هم از طرف فیلسوفانی مانند فارابی و هم افرادی مانند خواجه نظام الملک طوسی، غزالی و فخر رازی صورت گرفته است (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۱۴۰).

در قرن پنجم هجری قمری، با پدید آمدن امپراطوری نیرومند سلجوقی، جاذبه «سلطان» همچون رهبر حکومت دنیوی، بر عکس «امام» رهبر حکومت روحانی که همان **خلیفه** بود، افزایش یافت (بارتولد، ۱۳۸۵: ۸۳). و به حکومت دنیوی چنان جلوه ای داد که تا آن روزگار در جهان اسلام مانندش نبود. اکنون دیگر همپای خلیفه، همچون «امام»، سلطان نیز بود که هر ولایتی که مردمش خلیفه عباسی را پیشوای روحانی خویش می دانستند (جز سرزمین دور دست اسپانیا)، گوش به فرمانش بودند. در نتیجه، لقب «سلطان» اهمیتی جز آن که بیشتر داشت، پیدا کرد، دیگر هر فرمانروای کوچک را، چنانکه در قرن چهارم بود، سلطان نمی نامیدند، تنها سرکرده دودمانی مستقل می توانست خود را سلطان بنامد.

با آنکه سلجوقیان نقش مدافعان سرسخت سنت را داشتند، بر خلاف دودمان هایی که پیش از آنان در بخش های شرقی سرزمین ایران بودند، القاب پیش از اسلام را نیز به کار می بردند، سلاطین سلجوقین، همچون عضدالدوله

دیلمی، تحت تاثیر و القانات اندیشه های افرادی همچون خواجه نظام الملک در سیاستنامه، خویش را «شاهنشاه» نیز می نامیدند. «خلیفه الله» دیگر امامی بود محروم از حکومت دنیوی، که سلطان، «ظل الله» شد، حدیثی به پیامبر (ص) نسبت دادند که «سلطان، ظل الله در زمین است و پناه همه ستمدیدگان». (همان: ۲۴)

خواجه نظام الملک (۴۰۸-۴۸۵ ه.ق)، وزیر و نظریه پرداز دولت سلجوقیان، بدون اشاره به خلفای بنی عباس که در بغداد حاکم بودند، سلطنت سلاطین ترک را بر اساس واقعیت موجود و به اتکای اندیشه تقدیر گرای اشعریان^۱ و با نیم نگاهی به نظریه فره الهی در اندیشه ایرانشهری، تبیین می کند. در نظریه خواجه همانند سنت کهن اندیشه ایرانشهری، شهریار (سلطان) محور اصلی سیاست و نظام سیاسی به شمار می رود، اما سیمای عمومی و ویژگی های شهریار ترسیم شده در سیاستنامه با پادشاه آرمانی اندیشه ایرانشهری تفاوت های بارزی دارد.

مهم ترین تفاوت شاه آرمانی اندیشه ایرانشهری و شهریار سیاستنامه، همان تفاوت نهفته بین «آرمان» با «واقعیت» است در حالی که شاه آرمانی اندیشه ایرانشهری به جهت نژاد، بهره مندی از دانش و خرد، دلیری و جنگاوری، و مهم تر از همه دین داری، سر آمد زمان خود است و حکومتش متکی به فره ایزدی اعطا شده از جانب خداوند است^۲، شهریار سیاستنامه، سلطان زور مدار است که نه نژاده است و نه آشنای با دین و بهره مند از خرد. بدین ترتیب خواجه مجبور است با عقب نشستن از شرایط آرمانی ویژگی های اصلی شاه آرمانی، برای مشروعیت سازی دستگاه سلطان ترک سلجوقی دست به دامن تقدیرگرایی شود و همچنان که با مذهب کلامی اشاعره سازگار است، سلطنت ترکان سلجوقی را نعمتی الهی برای برقراری امنیت و ثبات تلقی کند (روزبانه، ۱۳۹۷: ۵۱۹-۵۱۸). واقع گرایی خواجه تا بدانجا گسترده است که با وجود آنکه در اندیشه ایرانشهری نژاده بودن اصل لایتغیر و شرطی ضروری در به دست گیری قدرت است و اساساً شاهی به افراد غیر ایرانی نمی رسد، بر نژاد ترک سلطان سلجوقی تاکید می کند و افراسیاب را که در متون مزدایی و ایرانی چهره ای منفی دارد و همواره دشمن ایران به شمار رفته است، پدر اصلی سلطان ترک معرفی می کند (همان: ۵۱۹-۵۱۸ و خواجه نظام الملک طوسی، ۱۳۴۷: ۱۳). تقدیرگرایی حاکم بر نظریه خواجه، جایی برای چون و چرا در چنین واقعیت هایی باقی نمی گذارد، اما این بدان معنا نیست که در خصوص سایر شرایط نیز چنین وضعی حاکم است. خواجه در خصوص دو شرط اصلی یعنی «دینیاری» و «دادگری» که از ارکان اصلی اندیشه ایرانشهری است می کوشد تا سلطان ترک را به تحولی رفتاری و اعتقادی وا دارد. وی ناگزیر است تا به دین پژوهی بپردازد و رسم دادگری را پیشه خود سازد (خواجه نظام الملک طوسی، ۱۳۴۷: ۷۹-۸۰؛ رستم وندی، ۱۳۸۸: ۳۰۰)

در واقع این توجه به تثبیت موقعیت سلطان، که در آراء خواجه نظام الملک و به دنبال آن در آراء **امام محمد غزالی** (۴۵۰-۵۰۵ ه.ق)، متناسب با روش هر یک به وجود آمد، ناشی از آن بود که حفظ جامعه اسلامی، با تکیه بر قدرت دستگاه **خلافت**، دیگر در عمل غیر ممکن بود و اگر پشتوانه سلطنت وجود نمیداشت، اندک قدرت ظاهری خلفا نیز دچار تلاشی می شد. لازم به گفتن است که تئوری غزالی^۳ در خلافت، بر پایه تعادل دقیق قدرت و همکاری خلیفه، سلطان، و علما استوار بود؛ ولی در سالهای پایانی قرن ششم، با قدرت گرفتن **دولت**

خوارزمشاهیان، این تعادل بر هم خورد و تئوری او دیگر کاملاً ربطی به اوضاع و احوال زمانه نداشت و مجموعه تازه ای از نظریات درباره حکومت در حال رشد و گسترش بود.

۳- درباره خوارزمشاهیان

نوشتکین غرچه نیای بزرگ خوارزمشاهیان، غلامی بود از اهالی غرجستان که سپهسالار کل سپاه خراسان او را در زمان سلجوقیان خرید. این غلام رفته رفته در دوران فرمانروایی سلجوقیان به سبب استعداد سرشار و کفایتی که از خود نشان داد به زودی مدارج ترقی را طی کرد و به مقامات عالی رسید تا این که سرانجام به امارت خوارزم برگزیده شد. پس از نوشتکین، فرزندش محمد از جانب برکیارق به ولایت خوارزم رسید «۴۹۱ق» و بدین ترتیب دولت جدیدی بنیانگذاری شد که بیش از هر چیز برآورده و دست پرورده سلجوقیان بود. قطب‌الدین محمد به مدت سی سال تحت قیمومیت و اطاعت سلجوقیان امارت کرد. پسرش اتسز هم که بعد از او در ۵۲۲ق به فرمان سنجر امارت خوارزم یافت، از نزدیکان درگاه سلطان سلجوقی بود. بعد از وی پسرش ایل ارسلان «۵۵۱ق» امیر خوارزم شد. بعد از ایل ارسلان، منازعاتی که بین پسرانش سلطان‌شاه و علاءالدین تکش برای دستیابی به فرمانروایی ولایات بروز کرد، بارها موجب رویارویی نیروهای این دو برادر شد، تا این که عاقبت با استیلاي تکش این درگیرها به پایان رسید.

در زمان حکومت **تکش (۵۶۸-۵۹۶.ه.ق)** تمامی خراسان، ری و عراق عجم به دست خوارزمشاهیان افتاد. غلبه تکش بر تمام میراث سلجوقی، بخصوص شکست دادن طغرل سلجوقی در سال ۵۹۰ق و تسلطش بر عراق عجم، نارضایتی خلیفه بغداد را به دنبال خود داشت که اثر این ناخرسندی و عواقب آن، دامنگیر محمد بن تکش شد. خلیفه توقع داشت عراق تحت سلطه مستقیم وی باشد و تکش، با وجود اینکه میگفت «ما نیز بنده امیرالمؤمنین ایم» (الراوندی، ۱۳۶۴: ۳۸۴) با درخواست خلیفه مخالفت میکرد؛ بناچار خلیفه که مصمم بود به هدف خود برسد، بعد از مدتی به کمک وزیرش، مؤیدالدین قصاب، در غیاب تکش، که به خوارزم رفته بود، عراق را از چنگ او درآورد، ولی تکش به عراق بازگشت و در همدان سپاه خلیفه را شکست داد و سر وزیر خلیفه، مؤید الدین بن القصاب، را به خوارزم فرستاد (جوینی، ۱۳۵۵: ۳۳/۲-۳۲) و عراق و مرکز آن همدان را باز پس گرفت، بر این اساس خلیفه، که خوزستان را هم زیر سلطه مستقیم خود در آورده بود، مجبور شد در طلب عراق، اقدام به اعزام هیأت نمایندگی از سوی خویش به ریاست مجیرالدین ابوالقاسم بغدادی نزد سلطان تکش نماید.

سلطان هیات مذکور را با احترام پذیرفت. مجیرالدین «پیغام بگزارد که **امیر المؤمنین** می گوید معیشتی پدر و جدت از ما داشتند ترا مسلم داشته ایم، در سابقه بدان قانع باش و گرد فضول مگرد، اگر نه به خروج تو محضری کنم و در بلاد به غزا برخیزند و خونها بریزند.» (الراوندی، ۱۳۶۴: ۳۸۵) سلطان، که انتظار داشت همانند سلاطین قدرتمند سلجوقی در بغداد هم نام او در خطبه بیاید (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۷/۳۲)، در پاسخ چنین گفت: «حکم امیر المؤمنین را باشد من شحنه ام از قبل او و دشمن بسیار دارم و از همه پیشم و بی لشکری نمی توانم بود،

۱۷۰ هزار فلان صاحب دیوان عرض در قلم آورده است از حواشی ما، این لشکر را بدان نان پاره کار بر نمی آید، انعام کنند و خوزستان به من ارزانی دارد تا حواشی ما را کفافی تمام بود.» (الراوندی، ۱۳۶۴: ۳۸۵)، هر چند خلیفه در نهایت منشور حکومت ممالک عراق و خراسان و ترکستان را برای تکش فرستاد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰/۲۱۹ و جوینی، ۱۳۵۵: ۴۳/۲)، اما این مکاتبات و ارسال رسل از وسعت اختلاف میان طرفین حکایت میکند. آنچنان که خلیفه تا پایان سلطنت تکش (۵۹۶ ق) از ضربه زدن به قدرت او خودداری نمی کرد.

بعد از درگذشت علاءالدین تکش، پسرش علاءالدین محمد، **سلطان محمد خوارزمشاه (۶۱۷-۵۹۶ ق)** شد؛ و درگیری میان او و خلیفه همچنان ادامه پیدا کرد؛ او «مدت بیست و یک سال و چند ماه تقریباً فرمانروائی کرد. قلمرو او وسعت یافت و کارش بالا گرفت و همه جهان به فرمان وی در آمدند. پس از سلجوقیان قلمرو فرمانروائی هیچ پادشاهی به این اندازه پهناور نبود. از مرز عراق تا ترکستان را به تصرف در آورد و شهرهای غزنه و بخشی از هندوستان و سیستان و کرمان و طبرستان و گرگان و شهرهای جبال و خراسان و قسمتی از فارس را گرفت. ختائیان را نیز سخت گوشمالی داد و شهرهای ایشان را تسخیر کرد» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۵۲/۳۲) و به قول رشیدالدین فضل الله: «پادشاه مستقل گشته، کارش به اوج رفعت رسید.» (رشیدالدین فضل الله همدانی، ۱۳۳۸: ۲۹۹/۱).

سلطان محمد به پیروی از حس قدرت طلبی و بلند پروازی خود قصد ایجاد شهریاری بزرگی را داشت و می خواست ایالت های پراکنده را در نظامی گسترده یگانه کند، با خلیفه کشمکش داشت که چرا حوزه تصرفات او را وسیع تر نمی کند. (جوینی، ۱۳۵۵: ۴۳۸/۳) اما **خلیفه عباسی الناصر لدین الله (خلافت ۵۷۵-۶۲۲)** که بر آن بود تا با حذف قدرتهای منطقه ای ریاست هر دو نهاد خلافت و سلطنت را نصیب خویش سازد، با در خواست سلطان مخالفت کرده و در پاسخ او چنین اظهار داشت: «اختلاف دول و تغلب خارجی لعین بر بغداد و توجه خلیفه به حدیث عانه و انتصار طغرل بک بن میکائیل جهت خلیفه بود که اقتضای تحکم آل سلجوق کرد، والا هرگز جایز نباشد که بر زبر دارالخلافت متحکمی باشد و هر وقت که ما را نیز چنان حاجتی شود - و آن روز مباد که خلیفه به دیگری محتاج شود- هر آینه اجابت دعوت سلطان کنیم، حق تعالی ممالک واسعه و اقالیم متباعد عظیمه به وی ارزانی داشته است و زمین ذات الطول و العرض در زیر حکم وی است، اگر در خانه و سرا و مستقر شاهد (آباء) امیرالمؤمنین طمع نفرماید به مصلحت نزدیکتر باشد.» (همان: ۲۰-۲۱)

۴- امام فخر رازی، نظریه پرداز دولت خوارزمشاهیان

امام فخر رازی در شرایط پیش گفته و در اوج قدرت سلطان تکش و سلطان محمد خوارزمشاه، و تلاشهای الناصر لدین الله برای اعاده قدرت دسنگاه خلافت، در سپهر سیاسی خوارزمشاهیان ظاهر شد و در آثار و مکاتبات خود در باره امر سیاسی نظراتی را مطرح کرد که هر چند مفصل نیست ولی بسیار قابل تامل است؛ نگارنده بر خلاف بعضی از پژوهشگران که او را متهم به تکرار نظرات دیگران و خلط بدون منبای عناوین خلیفه و سلطان می کنند (طباطبایی، ۱۳۶۶: ۶۹۴-۶۸۱)، معتقد است دیدگاه فخر رازی، تازه با مبنا و بسیار هوشمندانه است.

ابوالفضل محمد بن عمر مشهور به فخرالدین رازی و نیز امام فخر، ابن الخطیب و امام المشککین (پیشوای شک کنندگان)، به سال ۵۴۳ در شهر ری واقع در شمال ایران در خانواده ای از اهل علم، که اصلاً از طبرستان بودند، به دنیا آمد پدرش ضیالدین، در ری به استادی معروف بود و خود او نخستین معلم امام فخر بود (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۲). بعدها فخرالدین، فلسفه را پیش محمد البغوی و مجدالدین جبلی، که شخص اخیر استاد شیخ اشراق شهاب الدین سهروردی نیز بوده است، و کلام را پیش کمال الدین سمنانی در ری و مراغه خواند و به زودی در همه علوم زمان خود، که حتی شامل ریاضیات، طب و علوم طبیعی نیز می شد، سرآمد شد. (همان: ۴-۳)

پس از اتمام تحصیلات رسمی، امام فخر به خوارزم رفت تا با معتزله به مجادله برخیزد، و از آنجا به ماورالنهر رفت و در دربار سلاطین غور، غیاث الدین و برادرش شهاب الدین به گرمی پذیرفته شد. ولی دیری نپایید که این اقامت به سبب دشمنی و حسادت برخی از عالمان و درباریان به پایان رسید. در نتیجه امام فخر دربار غور را به سوی غزنه رها کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰ / ۲۱۶-۲۱۸) و در آنجا برای مدتی به تدریس پرداخت و سرانجام در هرات اقامت گزید و در آنجا تحت حمایت **علاء الدین محمد خوارزمشاه**، مدرسه ویژه ای برای او بنا شد. او در آنجا به عنوان خطیب و استاد باقی عمر خود را در میان کثیری از طلاب و شاگردانی که از همه اکناف جهان اسلام برای تحصیل پیش او می آمدند در صلح و صفا و احترام سپری کرد و در اوج شهرت و افتخار در سال ۶۰۶/۱۲۰۹ به جهان دیگر شتافت (نصر، ۱۳۸۹: ۱۹۱-۱۸۹).

امام فخررازی مانند بسیاری از دانشوران ایرانی قرن ششم در دورانی پر مخاطره زندگی کرده و ناپایداری اوضاع و احوال و امور بشری را به چشم خود دیده است و هنوز دو خطری که در زمان غزالی وحدت دنیای اسلامی تسنن و همین طور انسجام دستگاه خلافت و نهاد سلطنت را تهدید می کرد، در پایان قرن ششم از میان نرفته بود. تردیدی نیست که امام فخر با تهدیدات صلیبیان در بیرون قلمرو و مرزهای خلافت و اوج گیری اسماعیلیان در قلب ممالک اسلامی آشنایی ژرفی داشت، اما در پاسخ به بعضی پژوهشگران که می گویند هیچ یک از این دو خطر را مانند امام محمد غزالی بجد نگرفته و مبارزه جویانه به پیکار علیه آنها نپرداخته است (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۱۰)، باید گفته شود که بی عملی نسبت به جنگ های صلیبی ناشی از موقعیت وی و حضور طولانی در میان غوریان و دور بودن از کانون درگیری ها بود و در مورد اسماعیلیان مبارزه و مخالفت وی با ایشان و «برهان قاطع»^{□□□□} (رشید الدین فضل الله همدانی، ۱۳۳۸: ۱۷۰-۱۷۳) آنها مشهور است و خلاف نظر دکتر طباطبائی را اثبات می کند.

امام فخر با عنایت به تحصیلات، اوضاع زمانه و سرزمینهایی که در آنجا رفت و آمد داشت (قلمرو غوریان و خوارزمشاهیان)^{□□} (گریفل، ۱۴۰۰: ۷۱) به تامل در امر سیاسی پرداخته است. او، جدا از مکاتبات و نوشته های فلسفی و کلامی اش، در فصولی از اثر مشهور خود، یعنی دانشنامه «جامع العلوم»، که حدود سالهای ۵۷۴-۵۷۵ ه.ق در خوارزم برای تکش خوارزمشاه (حکومت ۵۶۸-۵۹۶ ه.ق) نوشته، به طور مشخص به تاریخ، سیاست و آداب ملکداری هم پرداخته است. فخررازی با رجوع به اندیشه های افلاطون و ارسطو و پیروان مسلمان آنان، مثل فارابی و ابن سینا، انسان را موجودی سیاسی می داند.[□] در جامع العلوم بعد از اینکه فضیلت صنعت سیاست را به طور کلی بیان می دارد، به توصیف سرشت سیاست می پردازد. وی در اصل هشتم «در بیان سیاست ملک و ارباب ملوک»

سیاست را بر حسب سرشت و طبیعت آن به سیاست فاضله و ناقصه تقسیم می کند و می گوید سیاست فاضله را: « امامت خوانند و آن، نظم مصالح عباد است در امور معاش و معاد تا هر یک به کمالی که لایق اوست برسد و هر آینه سعادت حقیقی لازمه او تواند بود و صاحب این سیاست به حقیقت **خلیفه الله و ظل الله** باشد و در تکمیل سیاست مقتدا به صاحب شریعت، و حرص و حب مال را مقهور قوت عقل گرداند (رازی، ۱۳۶۶: ۲۰۶)، نوع دوم سیاست یا سیاست ناقصه را می توان نقیض سیاست فاضله دانست که عنصر اصلی آن «تمسک به جور» از طریق رئیس مطلق است. رئیس مطلق در سیاست ناقصه «بنده حرص و هوا» است و «مدینه را از شرور عامه مملو» می گرداند (همان: ۲۰۷).

با دقت در فقره فوق می توان می توان فهمید که نظر فخر رازی در تعریف سیاست و انواع آن تفاوتی با متقدمین خویش مانند فارابی ندارد ولی با استفاده از این مبنای فلسفی زمینه را برای برداشتن مرز میان عناوین خلافت و سلطنت بر می دارد و برخلاف کسانی که این هردو را برای خلافت می خواهند (ماوردی و...) و یا به تفکیک این دو منصب قائل اند (غزالی و خواجه نظام الملک)، فخر رازی، با وجود مشاهده مصادیق ظاهری این دو منصب در زمانه خودش، در مکاتبات و نوشته های خود اصرار دارد از هر دو عنوان خلیفه و سلطان هم برای پادشاهان خوارزمشاهی و هم خلیفه بهره بگیرد؛ و در این میان ابایی ندارد که از عناوین پادشاه و شاهنشاه هم، که به نوعی تداعی کننده پادشاهان ساسانی است و نشانه توجه وی به اندیشه ایرانی شهری است، برای هردو استفاده کند؛ چرا که با تاریخ ایران باستان آشناست. (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۱۶۷-۱۶۳)

فخر رازی در باره لزوم تشکیل حکومت و استقرار پادشاه می گوید: "الانسان مدنی بالطبع و چون کار آدمی جز به اختلاط تمام نمی شود و اختلاط سبب آن باشد که هر یک بر آن دیگر ظلم و تعدی کند. پس به ضرورت شخص باید که به واسطه سیاست او بر یکدیگر ظلم نکنند. پس معلوم شد که نظام عالم بی وجود پادشاه ممکن نیست. و از این سخن معلوم می شود که **پادشاه خلیفه خداست**." (همان: ۴۶۵).

نکته جالب اینکه وی به لحاظ کلامی برای اثبات عقاید جماعت اهل تسنن در برابر شیعیان به تحلیل حوادث بعد رحلت رسول اکرم (ص) می پردازد (همان: ۴۶۹). اما برای اثبات شرایط و نحوه انتخاب حاکم به استدلال فقهی و کلامی افرادی مانند ماوردی و ... متوسل نمی شود^{۱۱} و راهی را که امثال نظام الملک و غزالی با احتیاط پیمودند، با عنایت به اوضاع حساس عصر خوارزمشاهیان و دوران زوال عباسیان، با جرات بیشتری طی می کند و سلطان را، بدون داشتن ویژگی های خلفای سلف، در منصب رهبری جامعه می نشاند. بنظر می آید وی در این فقره مهم بیشتر از منظر فلسفه، کلام و سیاست نامه نویسی به امر سیاسی می نگرد. به فقرات ذیل توجه شود: "بدان که تاثیر سیاست یا بر ظاهر پیدا شود، یا بر باطن، یا بر هردو. و آنچه بر **ظاهر** پیدا شود سیاست **پادشاهان** است و بعد از آن نایبان ایشان. و آنچه بر **باطن** ها باشد سیاست **عالمان** است... اما سیاست که اثر آن هم بر **ظاهر** و هم بر **باطن** بود **سیاست پیغمبران** است. پس هر کس که در علم و پادشاهی کامل بود **سایس مطلق** او بود و شایستگی **خلافت صاحب شریعت** او را بود." (همان: ۴۶۶)

فخر رازی، بدون توجه به شرایطی که نظریه پردازان سلف بیان کرده اند، چهار شرط برای خلافت در نظر می گیرد که هیچکدام ربطی به شرایط مألوف متقدمین ندارد: اول عقل، دوم شجاعت، سیم کفایت، چهارم علم" (همان). حال این سؤال مطرح می شود اگر کسی پیدا نشود که واجد این صفات باشد تکلیف چیست؟ پاسخ وی با توجه به اختلافات زمان خلفای راشدین و خلفای بعدی، بخصوص خلفای عباسی، جالب است: "اگر دو شخص باشند که یکی را علم بیشتر بود و دیگری را رای و کفایت، صاحب کفایت مقدم بود بر صاحب علم، به شرط آنکه در مشکلات علمی به عالم رجوع کند، چنانکه در حق علی ابن ابیطالب علیه السلام و عمر بود. (همان: ۴۶۸)" در این جا یک منازعه سیاسی و کلامی را که مربوط به منصب خلافت است برای توجیه سلطان به کار می گیرد. و اما سؤال بعدی: "اگر شخصی باشد که موصوف بود به جمله این صفات و دیگری بود که در وی بعضی صفات باشد تقدم مفضول بر فاضل روا بود یا نه؟" پاسخ ایشان: "مسأله خلافتی است و اولی تر است که گویند، و اگر تقدم فاضل هیچ فتنه بر انگیزد نشود تقدم او متعین بود و اگر تقدم فاضل موجب شر و فتنه بود تقدم مفضول اولی تر بود." (همان) در این جا هم یکی از منازعات کلامی مطرح می شود که بسیاری این موضوع را در مورد امام علی (ع) و خلفای دیگر گفته اند. نکته ای که در پرسش و پاسخ ها مطرح است این است که امام فخر از این نمونه های تاریخ ایام خلافت، که غالباً به صورت قانده برای امر خلافت اسلامی مطرح می شود، برای امر سلطنت، که به عقیده وی با خلافت تفاوتی ندارد، مطرح می کند.

امام فخر در اصل نهم علم التواریخ خصلت هایی چون علوهمت، اصابت رأی، قوت عزیمت و... برای طالب مُلک می شمارد و پادشاه زمان خود، علاء الدین تکش، را واجد تمام این خصلت ها می شناسد؛ «والحمد لله که حضرت پادشاه دین پناه را جمیع این خصال حاصل است و ذات کریمش به نهایت معارج ابهت جلال واصل». (همان: ۱۸۳) وی پادشاه زمان را نایب پیامبر و ظل الله می داند: «بدان که چون پادشاه سایه خداست و نایب پیغمبر، باید که او را خصلت های آراسته و طریقت های پیراسته باشد و به قدر امکان در کل احوال تشبه به پیغمبران کند.» (همان: ۴۸۶).

فخر رازی در جامع العلوم تلاش می کند شاه موجود را موجه جلوه دهد، بر این اساس مرتب عناوین خلیفه، سلطان، امام و پادشاه را به یک معنی بکار می برد، و خودش نیز، در عمل، به یکسان می تواند در خدمت و ارتباط با سلاطین غور، خوارزمشاهیان و حتی خلیفه درآید. او ناچار بود به واسطه اوضاع سیاسی قلمرو اسلامی، هر دو قدرت موجود را در تئوری خود بگنجانند و به نوعی آنها را تحت قواعدی درآورد که از آن تخطی نشود.

فخر رازی در باره تکش خوارزمشاه چنین می گوید: «در ذکر مقامات خداوند عالم، پادشاه بنی آدم، علاء الدین قطب الاسلام و المسلمین ابوالمظفر تکین (تکش) بن خوارزمشاه بن خوارزمشاه برهان امیر المؤمنین ^{□□□} اعلی الله برهانه و خلد سلطانه و هر چند ذکر مقامات و شرح آن درجات در قدرت بشری و طاقت انسانی نیاید» (همان: ۱۸۳) و بعد از ذکر کامیابی های وی در مبارزه با کفار می نویسد: «لاجرم اکنون ملوک اطراف جمله بدین بارگاه استعانت می کنند... و جمع کفار فوجاً بعد فوج در دین خدای تعالی و ملت محمد مصطفی صلوات الله و سلامه علیه می آیند، چنانکه حق تعالی فرموده است: یدخلون فی دین الله افواجا و امارات ظاهر شد

و بینات زاهر و روشن شده است تا اندک روزگار از قوم کفار هیچ نماند. و جهان به نور ایمان منور شود و آثار سعی **پادشاه اسلام** تا قیام قیامت باقی ماند. ایزد تعالی بر کات جد و اجتهاد پادشاه عادل مجاهد غازی در قمع کفار در روزگار همایون او رساناد باقصی الامکان، بمنه وجوده و کرمه. (همان: ۱۸۳-۱۸۴؛ رازی، ۱۳۴۰: چهارده رساله، ۷۹ و بعد رساله در تعزیت به سلطان بهاء الدین در فوت فرزند وی).

البته این نمونه و موارد قبلی به معنای این نیست که امام فخر نظری به خلیفه نداشت، بلکه وی همچون امام محمد غزالی^{□□□□} نگاهی دوگانه، هم به سلطان هم به خلیفه، دارد، به گونه ای که در نمونه هایی که در دنباله مطلب خواهد آمد، توجه وی معطوف به مقام خلافت هم هست، در واقع وی برای حفظ جامعه اسلامی و وحدت آن در عین اینکه مقام سلطان را ارج می گذارد، خلیفه را هم مورد تایید قرار می دهد، وی طغیان علیه خلیفه را حتی اگر از جانب سلطان باشد، که وی در «جامع العلوم» او را نایب پیغمبر می داند، محکوم می کند و همانطور که در صفحات قبل گفته شد، هنگامی که تکش خوارزمشاه علیه خلیفه واجب اطاعه، الناصرالدین الله، خروج می کند، امام فخر رازی (ابن الخطیب)^{□□□} در روز جمعه در فیروز کوه پایتخت غوریان، با حضور غیاث الدین محمد غوری، هنگام خطبه گفت: «یا ایها المستغاث! المستغاث من تکش الطاغی الباغی»^{□□} و حتی می خواست به بغداد برود. (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۱/۱) وی طغیان و سرکشی تکش علیه **امیرالمومنین اعلی الله برهانه** (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۱۸۳) بر نمی تابد.

امام فخر بر خلاف غزالی، که بین خلیفه و سلطان رابطه طولی برقرار می کند و خلیفه را عامل مشروعیت بخش به سلطان می بیند، سلطان و خلیفه را هم عرض در نظر می گیرد: "...نظام عالم بی وجود پادشاه ممکن نیست. و از این سخن معلوم می شود که **پادشاه خلیفه خداست**" (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۴۶۵). این یعنی اینکه سلطان خوارزمشاهی، همانند خلیفه عباسی مشروعیتش را بلا واسطه از خدا می گیرد. در واقع وی برای حفظ جامعه اسلامی و وحدت آن در عین اینکه مقام سلطان را ارج می گذارد، خلیفه را هم مورد تایید قرار می دهد.

نامه ای از امام فخر رازی خطاب به سلطان محمد خوارزمشاه وجود دارد که نظر ما را تایید می کند، این نامه قبل از آن است که سلطان محمد قصد کند سید علاء الملک ترمذی، از سادات حسینی را جایگزین الناصر الدین الله کند (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۳۸: ۱/ ۳۴۰)^{□□□}، "...چون بنا بی بانی و رعیت بی راعی ممکن نبود و اگر بودی منهج قوم و صراط مستقیم باقی نماند اقتضاء حکمت بی فکرت و علم بی رویت چنان کرد که عالمیان فرمان پادشاهان نافذ باشد و گردن متحیران و متکبران در ربه طاعت **نایبان خدای تعالی** نرم گردد. لکن **پادشاهان** دو طائفه اند **یکی** آنک نفاذ پادشاهی ایشان بر عالم ارواح باشد و ایشان علماء و حکما اند ... و **دوم** آنک که نفاذ پادشاهی ایشان بر عالم اجساد باشد و ایشان پادشاهان صوری باشند ... و بحقیقت این هر دو مرتبت روی در نقصان دارد اما **کمال پادشاهی** آن باشد که با کمال قدرت ظاهر بکمال حکمت باطن آراسته باشد... (مؤید ثابتی، ۱۳۴۶: ۱۸۸-۱۸۹) وی به استناد آیات و روایات، بعد از توصیف ویژگی های پادشاه کمال مطلوب، به این نتیجه می رسد که سلطان محمد خوارزمشاه دارای **کمال پادشاهی** است، " و هر کس که در علم و پادشاهی کامل بود **سایس**

مطلق او بود و شایستگی خلافت صاحب شریعت او را بود" (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۴۶۶)، "و غالب ظن آنست که بعد از دور اسکندر^{□□□□} در این هزار و پانصد سال از جهتی چنین جهانبان نیافته مگر در این دور که حق تعالی سریر مملکت و تخت عزت را بذات معظم و نفس مقدس **ملك اعظم خاقان معظم ظلل الله في العالم اکرم الملوك السلاطين و اشرف خلفاء الله في الرضين ناصر الدنيا و الدين علاء الاسلام و المسلمین معز امیر المؤمنین**^{□□□□□□}.... (همان: ۱۸۹) " سپرده است. و بدنبال آن در جای جای نامه تمام عناوینی را که برای سلاطین قبل آورده شده با این ادعا که سخن او از روی مداهنه نیست، نثار سلطان محمد می کند: **پادشاه باسحقاق و سلطان علی الاطلاق، ملك اعظم خاقان معظم، سلطان جهان و حضرت صاحبقران و در نهایت "پادشاه اسلام"**، عنوانی که بعد از هجوم مغولان، و سقوط خلافت، در جهان اسلام همه گیر شد.

در فقره فوق سلطان در جایگاه سایس مطلق است در جای دیگر خلیفه در جایگاه سایس مطلق. (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۴۶۶ و رازی، ۱۳۶۶: ۲۰۶) و در اصل مقام سایس مطلق متعلق به رسول خداست. بنابراین هر دو به یکسان **جانشین و خلیفه رسول خدا و نایب خدا** (مؤید ثابتی، ۱۳۴۶: ۱۸۸) محسوب می شوند. این یعنی خلیفه و سلطان هم عرض هم هستند. و در واقع ماهیت عناوین سلطان و خلیفه یکی است و هر کس دارای عقل، شجاعت، کفایت و علم باشد شرایط خلافت صاحب شریعت را دارد^{□□□□} (همان) و در اینجا سخنی از تبار قریشی^{□□} تیسست. بدینگونه راه برای سلطنت و خلافت کسانی غیر از خلفای عباسی باز می شود..

نکته جالب این است که دیدگاه فخر رازی در مطلبی که در "جامع العلوم برای تکش خوارزمشاه نوشته با دیدگاهش در نامه ای که به محمد خوارزمشاه حدود بیست سال بعد نوشته است تفاوت بارزی وجود ندارد و نظریات وی، با وجود خلیفه قدرتمند الناصرالدین الله (خلافت ۵۷۵-۶۲۲) و اوضاع قلمرو خوارزمشاهیان و ضعف دولت غوریان، فرقی نکرده است.

در نهایت می توان گفت واقعیت ها و شرایط از جمله ضعف دستگاه خلافت و قدرت روز افزون سلاطین، بخصوص از دوره عضدالدوله که مناسبات طولی خلیفه-امیر به رابطه عرضی خلیفه- پادشاه و حتی رفعت عملی پادشاه بر خلیفه متحول گردید (خضری، ۱۳۷۹: ۱۶۳)، متفکران مسلمان را وادار کرد قدرت سلطان را، در کنار خلیفه به رسمیت بشناسند، ولی نظریات امام فخر رازی که در فاصله سالها ۵۷۴ و ۵۷۵ ه.ق، که جامع العلوم را برای سلطان تکش نوشت و او را **سایس مطلق** خواند تا چند سالی قبل از مرگش در ۶۰۶ ه.ق، که نامه فوق را برای سلطان محمد خوارزمشاه نوشت و او را هم سایس مطلق دانست، حاوی نکته بدیعی است که تا قبل از فخر رازی به این صراحت مطرح نشده است، اینکه خلیفه و سلطان هریک بی واسطه نایب پیغمبر و خلیفه خدا هستند و فقدان یکی از آنها برای حفظ جامعه اسلامی مسئله ای ایجاد نمی کند. امام فخر رازی در بند نظریات پیشینیان در مورد مشروعیت بخشی خلافت و شرایط انتخاب و ویژگی های خلیفه نبود. او نظریه پرداز سلطنت و پادشاهی اسلامی، به عنوان جایگزین خلافت رو به زوال عباسی، است. این همان تئوریزه کردن رابطه عرضی میان خلیفه و سلطان است

که در اختلافات میان الناصرلدين الله از يك طرف و سلطان تكش و سلطان محمد خوارزمشاه به عنوان مخدومان امام فخر رازی، از طرف ديگر به شكل دقيق قابل مشاهده است.

نتیجه گیری

در پاسخ به این سؤال که علت و چگونگی تحول و تبدل دو عنوان خلیفه و سلطان در طول زمان چه بوده است؟ این فرضیه اثبات شد که متفکران مسلمان، به تناسب زمان و اقتضائات آن، دو عنوان خلیفه و سلطان را، بدون توجه به خواستگاه اولیه، بر اساس مصلحتی، که غیر از حفظ جامعه اسلامی از هرج و مرج و مشروعیت بخشیدن به مخدومان خویش نبود، بکار برده اند و آن را دچار تحول و تبدل کرده اند ولی هیچ گاه به لحاظ نظری مقام خلافت را هم عرض سلطنت ندیدند، اما امام فخر رازی، با تاثیر پذیری از فلاسفه یونان و استنباط خاص خود از مبانی فقهی و کلامی اسلام و اوضاع زمانه، عناوین خلیفه و سلطان را به جای یکدیگر بکار برد، و با بیان اینکه خلیفه و سلطان هریک بی واسطه نایب پیغمبر و خلیفه خدا هستند و هم عرض یکدیگرند، آنها را به یکسان مشروع دانست و به این شکل به طور جدی راه را برای سلطنت و پادشاهی بدون وجود خلیفه باز کرده است.

پی نوشت

□- البته بعد از سقوط بغداد نوعی خلافت اسمی توسط ممالیک در قاهره بوجود آمد که عثمانی ها بعد از فتح مصر و سرزمین های غرب جهان اسلام، این عنوان را، تا سال ۱۹۲۴ میلادی که حکومتشان برچیده شد، به القاب دیگرشان افزودند.

Griffel - □□

□□□- (حساس گروهی. محبتی که انسان نسبت به برادر یا همسایه خود وقتی مظلوم یا مقتول می شود، احساس میکند.) - (عصبیت دارای سیر طبیعی است که از دفاع خویشاوندی آغاز میشود و در نهایت در صورت وجود دیگر شرایط مساعد به کشورداری و فرمانروایی ختم می شود...) برای اطلاعات بیشتر، علاوه بر مقدمه ابن خلدون، رجوع شود به: (بلک، آنتونی، تاریخ اندیشه سیاسی اسلام از عصر پیامبر تا امروز، ترجمه محمد حسین وقار، تهران، انتشارات اطلاعات، چاپ سوم ۱۳۸۶، ص ۲۷۹) و (قادری، حاتم، تحول مبانی مشروعیت خلافت از آغاز تا فروپاشی عباسیان، انتشارات تیان، ۱۳۷۵، ص ۱۹۰)

□□- مورخان حکومت عباسی را بر اساس نیروهای خلافت و تحول اوضاع سیاسی و شکوفایی زندگی فرهنگی و فکری به چهار عصر تقسیم کردند:

-عصر اول: دوران نیرومندی، گسترش و شکوفایی: از خلافت سفاح تا پایان خلافت واثق. (۱۳۲-۲۳۲ ق)

-عصر دوم: دوران نفوذ ترکان: از آغاز خلافت متوکل تا خلال خلافت مستکفی. (۲۳۲-۳۳۴ ق)

-عصر سوم: دوران نفوذ آل بویه ایرانی: از میان خلافت مستکفی تا میانه خلافت قائم. (۳۳۴-۴۴۷ ق)

-عصر چهارم: دوران نفوذ سلجوقیان ترک: از حکومت قائم تا مرگ مستعصم عباسی. (۴۴۷-۶۵۶ ق)

□- برای اطلاع از کلام اشعری ر.ک: بدوی، عبدالرحمن، تاریخ اندیشه های کلامی در اسلام، ترجمه حسین

صابری، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ دوم ۱۳۸۹، ج ۱ صص ۵۳۳-۷۹۵.

□□ - فرّ یا فرّه در آیین ایران باستان دارای اهمیت ویژه بوده و آن عبارت است از فروغی ست ایزدی که از سوی اهورا مزدا به پیامبر یا رهبر بخشیده می شده است. از پرتو این فروغ است که کسی به پادشاهی می رسد و برازنده تاج و تخت می گردد فرّه ایزدی مهمترین جلوه مشروعیت دینی و سیاسی شاهان است. (بهرامی، وحید، تاثیر اندیشه فره ایزدی در نا امنی نخبگان سیاسی ایران در دوره ایرانشهری، سیمرخ (فصلنامه ایرانشناسی و پژوهش های مسائل ایران) سال سوم، شماره ششم، زمستان ۱۳۹۵ صفحات ۹-۱۰).

□□□ - ر.ک: غزالی ابو حامد، نصیحة الملوک، تصحیح جلال الدین همایی، تهران، نشر هما، ۱۳۶۷.

□□□□ - اشاره به تهدید امام فخر رازی توسط اسماعیلیان

□□ - غوریان با خوارزمشاهیان بر سر سیطره سیاسی بر شرق اسلامی در بیشتر مدت زندگی فخر رازی رقیب هم بودند و به نظر می رسد علاوه بر آن، بر سر اینکه کدام بک حامی فخرالدین باشند نیز رقابت می کردند.

□ - برای آشنایی با دیدگاه های فلسفی و تاثیر اندیشه های یونانی بر عقاید امام فخر رازی به مقالات زیر رجوع شود:
" کرد فیروز جایی، یارعلی، یرخی نوآوری های مشائیان مسلمان، نقد و نظر، سال سیزدهم، شماره سوم و چهارم ۱۹۲ "
و "پورجوادی، نصرالله، رابطه فخر رازی با مشایخ صوفیه، نشریه معارف، فروردین - تیر - ۱۳۶۵ شماره ۷ "

□□ - برای آشنایی با آرا کلامی فخر رازی در مورد امامت رجوع کنید: مقاله "نقد و بررسی آراء و شبهات فخر رازی در موضوع امامت و خلافت بلا فصل در تفسیر کبیر" نوشته رحمت آبادی و... در نشریه پژوهش های نوین در گستره تاریخ، فرهنگ و تمدن شیعه: بهار و تابستان ۱۳۶۸، شماره ۴ صفحات ۶۳ تا ۶۸
□□□ - منظور از امیر المومنین خلیفه وقت عباسی است.

□□□□ - غزالی در نصیحة الملوک به سلطان نظر دارد و در المستظهري به خلیفه.

□□□ - منظور امام فخر رازی است ر.ک به: منذری، التکمله لوفیات النقلة، باعتناء بشار عواد معروف (بغداد، بی تا، ۱۳۱۹هـ - ۱۹۶۹م) ج ۳، ص ۳۰۱؛ ابن خلکان، وفیات الاعیان، تحقیق محمد عبدالرحمان مرعشی (بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷هـ / ۱۹۹۷م) ج ۲، ص ۲۴۹

□□□ - "ای کسی که به تو پناه می آورند! پناه بر تو از دست تکش طغیانگر باغی". بغی در اصطلاح فقه به معنای "خروج" و شورش علیه امام عادل و برحق است و کسی که علیه او شورش می کند باغی نامیده می شود. "
□□□ - البته ناگفته نماند در زمان این اقدام خوارزمشاه، امام فخر رازی زنده نبود که به زعم خواجه رشیدالدین فضل الله، این عمل خوارزمشاه را تایید و یار د کند.

□□□□ - فخرالدین رازی در باب سیزدهم جامع العلوم دلیل عنوان علم التواریخ در صفحات ۱۶۵ و ۱۶۶ فهم و شناخت خود را از اسکندر و ارسطو و ملکداری خوب ایشان بیان می کند.

□□□□□ - اشاره به خلیفه عباسی الناصر لدین الله

□□□□ - و اما ذکورت از متممات کفایت و شجاعت است، و اسلام از شرایط علم و عفت است. و اما نسبت شرطی سمعی است و عقلی نیست. (فخرالدین رازی، ۱۳۸۲: ۴۶۶)

□□ - از نظر ماوردی کسی میتواند عهده دار منصب خلافت شود که دارای ویژگی های زیر باشد: عدالت با همه و ویژگی های آن، دانایی و توان اجتهاد در رویدادها و احکام، سلامت حواس، سلامت اندام ها، توان فکری برای اداره جامعه و تشخیص و

تأمین مصلحت آن، دلیری و بی باکی لازم برای پاسداری از کیان جامعه و جهاد با دشمنان، و تبار قریشی. (الموردی، ۱۴۰۶: ۶)

منابع

کتاب:

- ابن جماعه، محمد (۱۹۹۴). *تحریر الاحکام فی تدبیر اهل الاسلام*، به نقل از: *السلطنه فی الفکر السیاسی الاسلامی*، مجموعه متون برگزیده در مدت هزار سال در تمدن اسلامی، به کوشش یوسف ابیش و یاسوشی کوسوجی، بیروت: دارالحوراء.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۷۹) مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، چاپ نهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱،
- ابیش، یوسف و یاسوشی کوسوجی (۱۹۹۴)، *السلطنه فی الفکر السیاسی الاسلامی*، مجموعه متون برگزیده در مدت هزار سال در تمدن اسلامی، بیروت: دارالحوراء.
- ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۷۱). *کامل بزرگ ایران و اسلام*، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: علمی، ج ۲۳.
- الراوندی، محمد ابن علی ابن سلیمان (۱۳۶۴). *راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق*، به کوشش محمد اقبال، تهران: امیر کبیر.
- الماوردی، ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب، (۱۴۰۶) *الاحکام السلطانیه و الولایات الدینیّه*: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم.
- بار تولد، و.و. (۱۳۵۸) *خلیفه و سلطان*، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: امیر کبیر.
- بدوی، عبدالرحمن، (۱۳۸۹) *تاریخ اندیشه های کلامی در اسلام*، ترجمه حسین صابری، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ج ۱.
- بلک، آنتونی، (۱۳۸۶) *تاریخ اندیشه سیاسی اسلام از عصر پیامبر تا امروز*، ترجمه محمد حسین وقار، تهران: انتشارات اطلاعات، چاپ سوم.
- پولادی، کمال، (۱۴۰۰). *تاریخ اندیشه سیاسی در ایران و اسلام*، تهران: نشر مرکز، چاپ هشتم.
- جوز جانی، منهاج سراج، (۱۳۶۳). *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران، ج ۱.
- جورینی، علاالدین عطاملک، (۱۳۵۵، ۱۳۳۴، ۱۳۲۹ ه.ق). *تاریخ جهانگشای*، به سعی واهتمام محمد ابن عبدالوهاب قزوینی: لیدن، مطبعه بریل، ج ۲.
- خاتمی، سید محمد، (۱۳۷۸). *آیین و اندیشه در دام خود کامگی...*، چاپ دوم، تهران: انتشارات طرح نو.
- خضری، احمد رضا، (۱۳۷۹). *تاریخ خلافت عباسیان: آغاز تا پایان آل بویه*، تهران: سمت.
- خنجی، فضل الله بن روزبهان، (۱۳۶۲) *سلوک الملوک*، تصحیح و مقدمه محمد علی موحه، تهران، خوارزمی.
- رازی، امام فخر الدین محمد بن عمر، (۱۳۶۶). *جامع العلوم (یا حدائق الانوار فی حقایق الاسرار معروف به کتاب سینی)* به کوشش محمد حسین تسیحی، تهران: انتشارات اسدی.
- رازی، امام فخر، (۱۳۴۰). *چهارده ر ساله*، تصحیح سید محمد باقر سیزواری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

- رستم وندی، نقی، (۱۳۸۸). *اندیشه ایرانشهری در عصر اسلامی*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی، (۱۳۳۸). *جامع‌التواریخ*، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرس زنجانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عنایت، حمید، (۱۳۷۷). *نهادها و اندیشه های سیاسی در ایران و اسلام*، تصحیح صادق زیبا کلام، تهران: انتشارات روزنه
- غزالی، ابو حامد، (۱۹۶۱). *فضایح الباطنیه، المستظهری، تحقیق عبدالرحمن بدوی*: قاهره.
- غزالی ابو حامد، (۱۳۶۷). *نصیحه‌الملوک*، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: نشر هما.
- فخرالدین رازی، محمد عمر، (۱۳۸۲). *جامع‌العلوم*، تصحیح سید علی آل داود، تهران: نشر ثریا.
- فیرحی، داود، (۱۳۸۷). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*، چاپ هفتم تهران: نشر نی.
- قادری، حاتم، (۱۳۷۵). *تحول مبانی مشروعیت خلافت از آغاز تا فروپاشی عباسیان*: انتشارات تبیان.
- طباطبائی، سید جواد، (۱۳۷۴). *در آمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات کویر.
- طباطبای، سید جواد، (۱۳۷۵). *زوال اندیشه سیاسی در ایران*، تهران: انتشارات کویر، چاپ دوم.
- طبری، محمد ابن جریر، (۱۳۷۵). *تاریخ طبری «تاریخ‌الرسال و الملوک»*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: اساطیر.
- طوسی، خواجه نظام‌الملک، (۱۳۴۷). *سیرالملوک (سیاستنامه)*، به اهتمام هیوبرت دارک، چاپ ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- طقوش، محمدسهیل، (۱۳۹۴). *دولت عباسیان*، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مؤید ثابتی، سید علی، (۱۳۴۶). *اسناد و نامه های تاریخی از اوایل اسلامی تا اواخر عهد شاه اسماعیل صفوی*، تهران: کتابخانه طهوری.
- نسوی، شهاب‌الدین زیدری، (۱۳۶۵). *سیرت جلال‌الدین منکبرتی*، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نصر، سید حسین، (۱۳۸۹). *سنت عقلانی اسلامی در ایران*، ترجمه سعید دهقانی، تهران: انتشارات قصیده سرا، چاپ سوم.

مقالات:

- باوفا، ابراهیم، (۱۳۸۵). *مناسبات خوارزمشاهیان و عباسیان*، (مجله تاریخ اسلام)، شماره ۲۵.
- بهرامی، وحید، (۱۳۹۵). *تاثیر اندیشه فره ایزدی در ناامنی نخبگان سیاسی ایران در دوره ایرانشهری*، سیمرخ (فصلنامه ایرانشناسی و پژوهش های مسائل ایران) سال سوم، شماره ششم، زمستان، صفحات ۹-۱۰.
- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۶۵). *رابطه فخر رازی با مشایخ صوفیه*، نشریه معارف، فروردین - تیر - شماره ۷.
- رحمت‌آبادی، اعظم، سیده زهرا موسوی؛ (۱۳۹۸). *نقد و بررسی آراء و شبهات فخر رازی در موضوع امامت و خلافت* بلافصل در تفسیر کبیر، نشریه پژوهش های نوین در گستره تاریخ، فرهنگ و تمدن شیعه، شماره ۴، بهار و تابستان، صفحات ۴۳-۶۸.
- روزبهانی، محمد رضا، (۱۳۹۷). *عوامل بقاء و اضمحلال حکومت از دیدگاه خواجه نظام‌الملک طوسی*، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی هزاره خواجه نظام‌الملک طوسی، دانشگاه فردوسی مشهد، صفحات ۵۱۶-۵۳۰.

- طباطبایی، سید جواد، (۱۳۶۶). اندیشه سیاسی امام فخر رازی، نشریه ی سیاست خارجی، شماره ی ۴، مهر و آذر، از ص ۶۸۱ تا ۶۹۴
- گریفل، فرانک، (۱۴۰۰). ناگفته هایی درباره زندگی فخر رازی و حامیان وی، ترجمه سیده زهرا حسینی، پژوهش در تاریخ، سال یازدهم، شماره ۳۰، بهار و تابستان، صفحات ۶۷-۹۷
- نجارزادگان، فتح الله، (۱۳۸۸). بازخوانی دیدگاه فخر رازی در باره مشروعیت اطاعت از اولی الامر، فصلنامه اندیشه نوین دینی، سال پنجم، شماره شانزدهم، بهار، صفحات ۶۱-۷۸
- یزدی، محمد جواد، (۱۳۶۸). پاسخ به شبهات فخر رازی در مساله امامت، نشریه کیهان فرهنگی، شماره ۶۸، مهر و آبان، صفحات ۸۹-۱۱۴

References

Books:

- Abish, Youssef and Yasushi Kosugi (1994). *Al-Sultānah fi al-Fikr al-Siyāsī al-Islāmī*, a collection of selected texts over a thousand years in Islamic civilization, Beirut: Dar al-Hawra.
- Al-Mawardi, Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad ibn Habib (1986). *Al-Ahkam al-Sultaniyah wa al-Wilayat al-Diniyah*, Islamic Propagation Office, 2nd edition.
- Al-Rawandi, Muhammad ibn Ali ibn Sulayman (1985). *Rahat al-Sudur wa Ayat al-Surur fi Tarikh al-Aal Seljuq*, edited by Muhammad Iqbal, Tehran: Amir Kabir.
- Badawi, Abdul Rahman (2010). *Tarikh Andishehaye Kalami dar Islam*, translated by Hossein Saberi, Mashhad: Astan Quds Razavi, 2nd edition, Vol. 1.
- Bartold, V.V. (1979). *Khalifah wa Sultan*, translated by Cyrus Izadi, Tehran: Amir Kabir.
- Black, Anthony (2007). *Tarikh Andisheh Siyasi Islam az Asr Payambar ta Emruz*, translated by Mohammad Hossein Vaqaar, Tehran: Information Publications, 3rd edition.
- Enayat, Hamid (1998). *Nahadhā va Andishehaye Siyasi dar Iran va Islam*, edited by Sadegh Zibakalam, Tehran: Rowzaneh Publications.
- Fairhi, Davood (2008). *Ghodrat, Danesh va Mashru'iyat dar Islam*, 7th edition Tehran: Ney Publishing.
- Fakhr al-Din Razi, Muhammad Umar (2003). *Jami' al-Ulum*, edited by Seyyed Ali Al-Davood, Tehran: Sorayya Publishing.
- Ghazali, Abu Hamed (1961). *Fazayeh al-Batiniyyah*, Al-Mustazhary, edited by Abdul Rahman Badawi: Cairo.
- Ghazali, Abu Hamid (1988). *Nasihah al-Muluk*, edited by Jalal al-Din Homayee, Tehran: Homa Publishing.
- Ibn Athir, Izz al-Din (1992). *Kamele bozorge Tarikh Iran va Islam*, translated by Abolqasem Halat, Tehran: Scientific, Vol. 23.
- Ibn Jamā'ah, Muhammad (1994). *Tahrir al-Ahkam fi Tabard Ahl al-Islam*, cited in: *Al-Sultānah fi al-Fikr al-Siyāsī al-Islāmī*, a collection of selected texts over a thousand years in Islamic civilization, edited by Youssef Abish and Yasushi Kosugi, Beirut: Dar al-Hawra.
- Ibn Khaldun, Abdul Rahman (2000). *Muqaddimah*, translated by Mohammad Parvin Ganabadi, 9th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications, Vol. 1.

- Juwayni, Ala al-Din Ata Malik (1950, 1955, 1976). *Tarikh Jangushayi*, edited by Muhammad ibn Abdul Wahhab Qazwini: Leiden, Brill Press, Vol. 2.
- Juzjani, Minhaj Siraj (1984). *Tabaqat Nasiri*, edited by Abdul Hay Habibi, Tehran, Vol. 1.
- Khatami, Seyyed Mohammad (1999). *Ayin va Andisheh dar Dam Khodkamgi...*, 2nd edition, Tehran: Tarhe-No Publications.
- Khazari, Ahmad Reza (2000). *Tarikh Khalea Abbasiyan: Az Aghaz ta Payan Ahl Buwaih*, Tehran: Samt.
- Khonji, Fadallah ibn Roozbahan (1983). *Suluk al-Muluk*, edited and introduced by Mohammad Ali Moheghi, Tehran: Khwarizmi.
- Moayed Sabati, Seyyed Ali (1967). *Asnad va Namehaye Tarikhi az Avayele Islam ta Avakhere Ahde Shah Ismai'l Safavi*, Tehran: Tahouri Library.
- Nasawi, Shahabuddin Zaydari (1986). *Seerat Jalal al-Din Mankaberti*, edited by Mojtaba Minavi, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Nasr, Seyyed Hossein (2010). *Sonnat Aqlani Islami dar Iran*, translated by Saeed Dehghani, Tehran: Ghasideh Sara Publications, 3rd edition.
- Poladi, Kamal (2021). *Tarikh Andisheh Siyasi dar Iran va Islam*, Tehran: Markaz Publishing, 8th edition.
- Qaderi, Hatim (1996). *Tahavol Mabani Mashru'iyat Khalafat az Aghaz ta Faropashie Abbasiyan*: Taban Publications.
- Rashid al-Din Fazlullah Hamadani (1959). *Jami' al-Tawarikh*, edited by Mohammad Taqi Daneshpajouh and Mohammad Modarres Zanjani, Tehran: Book Translation and Publication Institute.
- Razi, Imam Fakhr (1961). *Chahardah Rasalih*, edited by Seyyed Mohammad Baqir Sabzevari, Tehran: University of Tehran Publications.
- Razi, Imam Fakhr al-Din Muhammad ibn Umar (1987). *Jami' al-Ulum* (or *Hada'iqal-Anwar fi Haqa'iq al-Asrar* known as the *Kitab Sitini*), edited by Mohammad Hossein Tasbihi, Tehran: Asadi Publications.
- Rostam Vand, Naqi (2009). *Andisheh Iranshahri dar Asr Islami*, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1996). *Tarikh Tabari* "Tarikh al-Rusul wa al-Muluk", translated by Abolqasem Payandeh, 5th edition, Tehran: Asatir.
- Tabatabai, Seyyed Javad (1995). *Dar Amadi Falsafi bar Tarikh Andisheh Siyasi dar Iran*, 4th edition, Tehran: Kovir Publications.
- Tabatabai, Seyyed Javad (1996). *Zaval Andisheh Siyasi dar Iran*, Tehran: Kovir Publications, 2nd edition.
- Taqoosh, Mohammad Soheil (2015). *Dolat Abbasiyan*, translated by Hojjatollah Joudaki, Qom: Research Institute of Hawzah and University.
- Tusi, Khaje Nizam al-Mulk (1968). *Siyar al-Muluk* (Siyasatnameh), edited by Hubert Darkh, 2nd edition, Tehran: Book Translation and Publication Institute.

Articles:

- Bahrami, Vahid (2016). "Ta'sir Andishe Farah Izadi dar Na Amni Nokhbegan Siyasi Iran dar Doreh Iranshahri," *Simorgh* (Quarterly Journal of Iranian Studies and Issues), Year 3, No. 6, Winter, Pages 9-10.
- Ba Vafa, Ebrahim (2006). "Munasabat Khwarezmshahiyan va Abbasiyan," *Journal of Islamic History*, No. 25.

-
- Gryffel, Frank (2021). Untold Stories about the Life of Fakhr al-Razi and His Supporters, translated by Seyyedeh Zahra Hosseini, *Research in History*, Volume 11, Issue 30, Spring and Summer, pages 67-97. [In Persian]
  - Najarzagdegan, Fathollah (2009). Revisiting Fakhr al-Razi's Views on the Legitimacy of Obedience to the Authority, *New Religious Thought Quarterly*, Volume 5, Issue 16, Spring, pages 61-78. [In Persian]
  - Porjavadi, Nasrallah, (1987). Fakhr Razi's relationship with Sufiyya Sheikhs, Maarif magazine, Farvardin - Tir - number 7. [In Persian]
  - Rahmat Abadi, Azam, Seyyedeh Zahra Mousavi (2018). Criticism and review of Fakhr Razi's opinions and doubts on the issue of immediate imamate and caliphate in Tafsir Kabir, the journal of new researches in the field of Shia history, culture and civilization, number 4, spring and summer, pages 43-68. [In Persian]
  - Roozbahani, Mohammad Reza (2018). Factors of Survival and Decline of Governance from the Perspective of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi, Collection of Articles from the International Conference on the Millennium of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi, Ferdowsi University of Mashhad, pages 516-530. [In Persian]
  - Tabatabai, Seyyed Javad (1987). The Political Thought of Imam Fakhr al-Razi, *Foreign Policy Journal*, Issue 4, Mehr and Azar, pages 681-694. [In Persian]
  - Yazdi, Mohammad Javad (1989). Response to Fakhr al-Razi's Doubts Regarding Imamate, *Kayhan Cultural Journal*, Issue 68, Mehr and Aban, pages 89-114. [In Persian]